Історія ця сталася на початку війни, під час навального наступу німців. Герой її, типова радянська людина, пройшов усі щаблі тогочасного виховання: спершу піонерський загін, потім — комсомолія, а далі вже й членство в комуністичній партії з короткою приставкою "б". Тож герой цієї історії засвоїв усі істини марксистсько-ленінського вчення, аж до "Короткого курсу" включно, вони ввійшли йому в плоть і кров, стали його непохитною вірою. Він щиро вірив у те, що класова боротьба триватиме, допоки й сонце світитиме, що наш устрій — найсправедливіший і тому завоює весь світ, і до слова друкованого, а особливо до слова, що йшло із центру, з Москви, ставився зі святою побожністю. Тому й усі накази, що спускалися згори, виконував беззастережно. І коли б його ще в тридцять сьомому заарештували і сказали б, що він ворог народу, він би повірив і в це... Не те що повірив би, а просто б подумав, що так, знацця, й треба, що це необхідно для партії, членом якої він був, і, не вагаючись, підписував би усі свідчення, що йому підсовував би слідчий.

Отже, герой наш, повторюю, був типовою радянською людиною й історія, що з ним сталася, могла статися з кожним із нас.

Війна застукала його на посаді голови колгоспу, неподалік від Житомира. У перший же день він подався у військкомат: проситися на фронт, але там йому сказали, що він заброньований і повинен тут, у тилу, кувати неминучу й швидку перемогу над ворогом. Поткнувсь до райкому, та краще б не потикався: там на нього нагримали, натупотіли ногами ("Ти що, мудріший од нас хочеш бути?"), і він, підкорившись суворій дисципліні партійній, так і повернувся в рідне село "незасватаним" та ще й з намиленою шиєю.

Отут потрібен невеликий відступ, щоб поближче познайомитися із нашим героєм. Заповнити його, так би мовити, анкету.

Він народився 1915 року в родині селян-бідняків. Отож класово чисте походження було йому забезпечене. В 1928 році став піонером, а вже в

тридцятому, в розпалі класової боротьби на селі, вступив до комсомолу. Брав активну участь в колективізації, очолив молодіжний загін по викачуванню лишків прихованого хліба в тридцять другому — тридцять третьому роках, був помічений і посланий на короткотермінові курси комсомольського активу. У 1936 році прийнятий до лав ВКП(б), а через рік його поставили головою колгоспу в рідному селі, що неподалік од Житомира. Замість голови, який виявився "прихованим ворогом народу": під час голодовки намагався врятувати своїх односельців од неминучої смерті. За кордоном не був, родичів не мав, одружився на дівчині теж походження класово чистого і на початок війни прижив з нею двійко класово чистих дітей.

Іще треба додати до цієї анкети, хоч це й не вимагалося, що герой наш од природи не був обділений совістю. "Як людям, так і нам",— казав завжди жінці, коли та починала скаржитись, що і того нема, і того, що який ти голова після цього. Жив у батьковій хаті, чи не найубогішій на все село, ходив, як усі, в домотканому, лише чоботи міняв майже щороку. Чоботи на ньому горіли, бо він єдиний з усіх голів колгоспів не заводив собі фаетона, навіть коня не сідлав, а все пішечком, пішечком — поки поля всі оббігає, то весь у милі й вертається. Від того, мабуть, і худющий був, як гончак.

Колгосп його був чи не найбідніший у всьому районі: суцільні супіски, крім картоплі, нічого не родило, та ще тютюн та льон. А щороку здай державі і хліб, і м'ясо, й молоко. Молоко-м'ясо здавали своє, що-що, а на сіножаті не скаржились, хліб же завжди купували на гроші, виручені за льон та той же тютюн. І до зернини останньої виконували святу заповідь: спершу державі, а якщо лишиться, то вже собі. Собі не лишалось нічого, богомільним жінкам навіть не було з чого спекти потаємної паски, печеного хліба теж в село не завозили, виручав той же Житомир, що лежав за п'ятнадцять кілометрів. Схопиться жіночка десь серед ночі, на плечі два кошелі: один попереду, другий позаду — та й біжка до міста на ринок. У кошелях і цибулька молода, і щавель, і кріп, і редиска, ще звечора в акуратні пучечки пов'язані. "Дамочко, осьо в мене беріть! Щойно ж на городі зібрала!" Уторгує якусь копійчину щербату, купить

одну-дві хлібини (більше й не одпускали) і бадьореньким галопцем додому. Прибіга, їла — не їла, за граблі, за сапку — та на роботу. Щоб, не доведи Господи, не запізнитися. Саме тоді вийшов указ про запізнення та прогули, що й до села докотився. Запізнився — знімають п'ять трудоднів, горбом твоїм і зароблених. Знімуть раз, удруге знімуть, а там глядь — і не виробив мінімуму! Ну, а того, хто не виробив, карали на всю котушку: виключали з колгоспу. Збирай, чоловіче, манатки та й паняй до Сибіру.

Отак і жили — горя не знали.

Вже під час війни, в перерві між боями, зібравшись до гурту, пригадували: "Ех, не вміли ми як слід цінувати тієї житухи! На двох ходили, на пузі не повзали!"

Отож люди жили в основному із власних городів, що зеленіли при кожній хатині, на що герой наш, совіслива людина, поки що заплющував очі. Спустять інструкцію — він і з городами поведе нещадну війну, поки що ж наказу такого не спускали і можна було на це дивитись впівока.

Героя нашого звали Петром, по батькові величали Івановичем, а прізвище мав Тимошенко. Дружину ж його, яка вчителювала, звали Людмилою, теж Іванівною. Діток же — Галею і Васильком.

Тож віднині ми зватимемо його, незважаючи на молоді роки, Петром Івановичем. Бо де це видано, щоб голову колгоспу звали просто Петром чи Грицьком. Бригадира й то величають по батькові.

Отже, Тимошенко Петро Іванович.

У перший же день війни він наказав повісити в конторі карту Європи. Наготували цілу купу червоних прапорців, щоб помічати переможну ходу нашої армії. Але жоден прапорець так і не знадобився, наші війська чомусь не поспішали громити ворога на його території, а вели вже на

нашій оборонні бої, і чутки, одна тривожніша другої, стали докочуватися до села. Появився Львівський напрям, потім ще ближче і ще, по шосе, що вело з заходу через Житомир на Київ, сунули валки втікачів, які розповідали таке, що не хотілося й вірити. Аж ось на заході загримотіло грозово. Спершу ледь чутно, лише вночі, а тоді вже і вдень. І Петро Іванович, не на жарт стривожений, подзвонив у райком.

— Не панікуйте! — строго осмикнули його.— То наші війська заманюють ворога вглиб території, щоб потім могутнім ударом його розгромити.

А другого дня той же голос райкомівський наказав готуватися до евакуації. Терміново. Не гаючись.

— Вивезти все під мітлу! А решту спалити!

— А свиноматки? — спитав у відчаї Петро Іванович.— Три десятки свиноматок поросних, куди їх?

— Спалити!

— Може, людям роздати? — Наказ спалити ніяк не вкладався Тимошенкові в голові.

— Щоб німцям дісталися?! Ворога годувати збираєтесь?! Глядіть, Тимошенко, щоб не довелось покласти квитка!

Тим розмова й скінчилася.

Ще кілька діб проходив, краючись серцем, Петро Іванович. Уже погнали череду великої рогатої худоби, табун коней і отару овець, а на свиноматок ну ніяк не піднімалась рука, хоч дзвонили з райкому щодня! Він ще більше схуд, почорнів на лиці, рухи його стали нервово-похапливими. І лиш тоді, як загриміло майже поруч і по шосе посунули

наші війська, що відступали, переймав командирів, умовляв забрати свиней: "Ти што, рєхнулся? Люді гіб нут, а єму свіньї...!" Лише тоді він врешті зважився.

Ви чули, як вищать свині, коли їх смажать живцем? Краще не чути й не бачити!

Після того, як обвуглилася остання жердина з колгоспних будівель, настала черга і йому вирушати на схід. Посадив дружину з дітьми на підводу, сказав добратись до села на Полтавщині, де жила його сестра. Взяли тільки найнеобхідніше, бо виїжджали ж ненадовго: ось-ось наші війська поженуть німців...

— А ти? — плачучи, питала Людмила Іванівна.— Як ми без тебе?

— Їдьте, їдьте, я вас наздожену. Тільки на хвильку заскочу в райком, здам печатку.

Печатку Петро Іванович завжди носив з собою: не довіряв навіть залізній скрині, що стояла в конторі і в якій зберігалися гроші та всі документи. До скрині тієї мав ключ і бухгалтер: мало що збреде чоловікові в голову! Візьме та й пристукне де не треба печатку! Мороки тоді не обберешся. Тож печатка завжди була при ньому. Жінка нашила навіть спеціальну кишеньку. Лягав спати — діставав, клав під голови, щоб часом не витягли діти. І, проснувшись, в першу чергу думав: "А печатка?" Лап-лап під подушкою: є! Осьо вона, рідна!

Страшну силу мала та кругла штуковина. У нашому житті основне — документ. Без документа й людина не людина. Нуль без палички — ось вона хто! А документ без печатки? Клаптик паперу, підтертись і викинуть. Тож печатка всьому голова. Усьому живому та мертвому. Петро Іванович носив печатку як ікону. І не пришльопував не глядя, лиш би щось було написано, ні! Сто разів перечитає та подумає: ставить — не ставить? Аж тоді розстебне потаємну кишеньку, дістане печатку, в

ганчірочку чорну акуратно сповиту, похукає, мов поцілує, та й тоді рука на хвилинку над папером зависне: а може, не ставить? Ну ладно, де вже моє не пропадало, поставлю. Іди, чоловіче, та радій, що став віднині повноцінною людиною.

Так що печатку Петро Іванович беріг більше, ніж власне життя.

А тут фронт. А тут німці під боком. А тут можуть і вбити або — ще гірше — узяти в полон. Обшукають і знайдуть печатку. Доказуй потім, що її не добровільно фашистам оддав. Живого судитимуть, а за мертвого розправляться з дітьми та дружиною.

Тож Петро Іванович ніяк не міг поїхати разом з сім'єю. Як серце не краялось.

Того ж дня, вирядивши Людмилу Іванівну й дітей, подався в райком. Саме в райком, а не в райраду: давно звикнув до того, що всім керує райком, а секретар — цар і бог у районі. Йшов селом, і з кожного двору виглядали люди, і в очах кожного читав: "Утікаєш? А ми?" І той осуд німий аж пригинав його голову. Вернеться в село вже наприкінці війни, нікому не вийматиме очі, що був в окупації. Пам'ятатиме, як ішов онімілим селом, не сміючи людям глянути в очі.

А вибрався за село на бруківку, то й там було не легше. Нескінченним потоком рухалися машини, підводи, брели змучені люди: все на схід та на схід. А позаду, їх наздоганяючи, гримотіло погрозливо, обволікало весь небосхил пилюкою й димом. Якийсь дідок з очима божевільного причепився по дорозі до Петра Івановича, випитуючи, чи німців немає попереду. "Та одчепіться, діду, од мене, я знаю стільки ж, скільки й ви!" Ледь одв'язався, а люди сунули й сунули в безвість.

Вимотаний, як ніколи натомлений, ледь добравсь до райкому.

Райком зустрів його розчахнутими навстіж дверима, осиротілим пам'ятником Леніну. Вождь революції щосили стискав в одній руці свою кепочку, а другою сердито тикав у бік Києва: "Іуди бляді чкурнули! Туди!" — Ленін під гарячу руку і не таке міг сказати.

В приміщенні, кабінетах — сліди панічної втечі. Висунуті шухляди, перевернуті стільці. Вікна поодчинювані всі до одного — через вікна стрибали, чи що? "Не панікувати!.." Ну й ну!

На підлозі — якісь документи, підшивки газет. Затоптані так, наче по них табун коней прогнали. А в першого, в його кабінеті, у сейфі відкритому — гора райкомівських бланків. Бери і пиши що завгодно.

Вийшов з райкому пригнічений, не знаючи, куди далі податись. Що робити з печаткою, яка муляла в груди, весь час про себе нагадуючи? Знищити. Зарити у землю? А як потім докажеш, що не загубив або, ще гірше,— не передав німцям? Лишалася надія несмілива, що когось застане у виконкомі райради.

У виконкомі застукав лише сторожа.

Тикав печатку, просив дати розписку.

— Бог з тобою, синку, я й розписатись не вмію. Хрестики ставлю. Паняй у Київ, вони туди всі дременули. Там їх і знайдеш.

Тож не лишалось нічого іншого, як податись до Києва.

Вже за Житомиром капітан і два лейтенанти перехоплювали військових, при зброї і без, що втікали в напрямі Києва. Зупинили й Тимошенка.

— Кто такой? Документи!

Дістав посвідчення, подав капітанові.

— Прєдсєдатєль колхоза? Што ж, прєдсєдатєль, прідьотся нємного і тебе повоєвать. Задержим нємца до пріхода наших частєй.

— Дак я ж без оружія,— озвався несміливо Петро Іванович. Намагався говорити по-російському: раз чоловік говорить російською, то й ми до нього тією ж. Що ми, не люди?

— Нічаво... Лейтенант, бері єво вторим номером в пулємьотний расчот!

Цим несподіваним поворотом долі Петро Іванович був такий приголомшений, що на мить і про печатку забув. Його, голову колгоспу, ще й заброньованого, та в рядові!

Згадав про печатку уже в окопі, куди його привів лейтенант.

— Товаришу лейтенант, мне к капітану!

— Зачєм?

— По очєнь важному дєлу.

— Бєгі. Одна нога там, вторая здєсь!

Довго не наважувався підступить до капітана. Той, сердитий, вичитував сержанта:

— Ти хоть понімаєш, што такое позіция?

Врешті помітив Тимошенка:

— Чєво тібє?

— Товаріщ капітан, у мєня печать.

— Какая у чорта печать?

— Печать колхоза. Прімітє єйо, а мне дайте распіску.

— Да сунь ти єйо себе в задніцу! — оскаженів капітан.— Люді гібнут, а он с печатью распоносілся! Марш к пулємьоту!

І Петро Іванович як побитий підтюпцем вернувся в окоп.

Довго не міг прийти до тями. Образа пекла, аж щоки горіли. "Сказав би ти мені це в тридцять сьомому!" А тут ще напарник став бурчати, що чортзна-кого йому в поміч прислали.

— Ти хоч бачив, що таке кулемет?.. Я так і знав!.. Дивися сюди: ось в цих коробках стрічки з набоями, будеш мені подавати... Та не так, не донизу, а догори набоями! Розшолопав?

Кулемет стояв на бруствері, націлившись коротеньким рильцем на бруківку, що вела з Житомира. "Максим". Петро Іванович не раз бачив такий кулемет у кінофільмах з часів громадянської. Глянув донизу, на порожню поки що бруківку, що круто загинала праворуч, і тоскно й незатишно стало йому на душі.

— А що, наших військ там уже немає?

— Ха! Знайшов, де шукати наші війська! Змоталися всі. Нами дірку заткнули,— сердито сплюнув напарник.— Ти, я бачу, й пороху не нюхав?

— А ти?

— Нюхаю від самого кордону. Оце ти в мене вже п'ятий.

— Убило? — ледь не зойкнув Петро Іванович.

— Ні, по голівці погладило.

"А печатка? З печаткою як?" — подумав, холонучи, Петро Іванович. Уявив себе вже після бою: лежить, мертвий, а німець дістає з його кишені печатку.

— З такими командирами, мать їх за ногу! — вів далі тим часом напарник.— Війська підійдуть, аякже!.. Поки начухаються, од нас мокре місце зостанеться. Чуєш, гуде?

Попереду й справді гуло. Глухо й погрозливо. Продовжував горіти Житомир: весь небосхил затягнуто димом. Напарник висунувся з окопу, притулив долоню до вуха.

— Здається, танки... Підуть танки — хана!

Петро Іванович бачив і танки. У кіно. Не ворожі — наші. Все одно дивитися було моторошно, як вони чавили людей, наче комах.

І лєтєлі наземь самураї Под напором сталі і огня...—

залунала в голові бадьора пісенька про трьох наших танкістів. Петро Іванович аж головою мотонув, мелодію оту проганяючи, та вона лізла нахабно у вуха, гриміла у ньому.

— Як же ми од них одбиватимемось? — спитав розгублено.

— Кулаками! — буркнув напарник.

Петрові Івановичу стало зовсім незатишно. Намацав печатку. Вона ворушилася на грудях наче жива. І важкий, грізний гул. Од якого й земля двиготіла.

Танки!

І лєтєлі назємь самураї...

І тут Петрові Івановичу захотілося раптом до вітру.

— Ти чого вертишся? — спитав сердито напарник.

— Надвір...— згораючи від сорому, відповів Петро Іванович.

— "Швидка Настя"?.. Буває... Мотай в оті кущі!.. Та не засиджуйся! — гукнув уже в спину.

За окопами, в неглибокому вияркові, густо зеленіли кущі. Петро Іванович скотився у виярок, розсупонився, присів. Позаду вже аж ревіло. Ляснув переляканий постріл, хтось закричав: "Нє стрелять!" Печатка затіпалась, налякано в груди б'ючи, і Петро Іванович, підхопивши штани, дременув уздовж виярка. Куди завгодно, тільки подалі від окопів, де на нього чекала неминуча погибель, а печатка попаде ворогу в руки. І в спину била йому, штовхала рясна стрілянина, що знялася над окопами...

Він таки добрався до Києва і здав печатку, і вже київським військкоматом був направлений в діючу армію, і провоював майже три роки. Після третього важкого поранення інвалідом повернувся в рідне село і знову очолив колгосп, аж до виходу на заслужену пенсію. Перша дружина Петра Івановича так і не добралася з обома дітьми до сестри — десь по дорозі загинули, і Петро Іванович вже по війні одружився вдруге, на жінці скупій та ще й злій, яка його їла поїдом аж до самої смерті.

Ховали його всім селом, і люди хвалили на поминках:

— Гарний був голова. Строгий.

— А з нашим народом без строгості й ніззя...

Іще пригадували: коли помирав — марив печаткою.